

Indywidualny program wykonywania kary pozbawienia wolności jako podstawa systemu programowanego oddziaływania

KATARZYNA SITNIK

Katedra Prawa Karnego Wykonawczego
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego

Kodeks karny wykonawczy wprowadza trzy systemy odbywania kary pozbawienia wolności: programowanego oddziaływania, zwykły oraz terapeutyczny¹. Jest to wyraz nowoczesnego systemu karnego, który oparty jest na zasadzie indywidualizacji. Zasada ta stanowi od dawna jedno z podstawowych wymagań racjonalnej polityki penitencjarnej. Poświęca się jej dużo uwagi w literaturze penitencjarnej². Szczególnym

¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku — Kodeks karny wykonawczy, Dz.U. z 1997 r. Nr 90, poz. 557 z późn. zm.

² Możemy wyróżnić trzy rodzaje indywidualizacji: ustawową, sądową oraz penitencjarną. Indywidualizacja ustawowa dotyczy potencjalnego sprawcy czynu przestępnego. Ustawodawca określa rodzaje przestępstw, rodzaje i wymiary kar. Indywidualizacja ta polega na zróżnicowaniu zagrożenia sankcją karną za poszczególne typy przestępstwa, w zależności od ciężaru danego przestępstwa. Konsekwencją tego jest możliwość wymierzenia konkretnej kary przez sąd. Indywidualizacja sądowa jest realizowana w sytuacji, gdy sędzia uwzględnia właściwości i warunki osobiste dotyczące skazanego, jego życie przed i po popełnieniu przestępstwa. Indywidualizacja penitencjarna pozwala na uwzględnienie w największym stopniu swoistych cech skazanego. Jest ona najściślej związana z indywidualizacją sądową. Potwierdza to na przykład fakt, że sąd ma możliwość określenia w wyroku rodzaju i typu zakładu karnego, w którym skazany ma odbywać karę, a także orzec system terapeutyczny jej wykonania (art. 62 kodeksu karnego, Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.). Sku-

wyrazem tej zasady w przestrzeni procesu oddziaływania penitencjarnego jest kwestia dopasowania tych działań do indywidualnych możliwości i potrzeb konkretnego skazanego. W obowiązującej konstrukcji normatywnej uniwersalnym systemem, który najpełniej stara się realizować zasadę indywidualizacji penitencjarnej, jest system programowanego oddziaływania.

System ten to najbardziej aktywna forma pracy personelu zakładu karnego ze skazanymi. Został on potraktowany przez obowiązujący kodeks karny wykonawczy jako oferta skierowana do skazanych, z wyjątkiem młodocianych, którzy obligatoryjnie są kwalifikowani do odbywania kary pozbawienia wolności w tym systemie. Z dużym zainteresowaniem środowisko wychowawców w zakładach karnych przyjęło wprowadzenie tego systemu programowanego oddziaływania. Instytucja ta wcześniej nie była znana ustawodawstwu polskiemu. Zbigniew Hołda określa ten system jako resocjalizacyjny. Daje on największe możliwości osiągania kodeksowych celów wykonania kary³.

Decyzja skazanego o wyrażeniu zgody na odbywanie kary w systemie programowanego oddziaływania nie jest ostateczna, tak jak i odmowa skorzystania z tej oferty. Skazany może zmienić zdanie w każdej chwili⁴. Kodeks, ustanawiając dobrowolność wyboru wykonywania kary (oprócz młodocianych), odstąpił od przymusu, szanując w ten sposób godność skazanych i ich podmiotowość. System penitencjarny stwarza więc rzeczywistą szansę dla osób pragnących zmienić swój sposób życia przy ich wysiłku, a zarazem pomocy ze strony organów wykonujących kary na przykład przez umożliwienie nauki⁵.

piając się na indywidualizacji penitencjarnej, możemy ją zdefiniować jako dobór środków i metod oddziaływania na skazanych, który zapewnia ich dostosowanie do osobowości skazanego i celu wykonania kary pozbawienia wolności. Definicja indywidualizacji penitencjarnej niekiedy jest ujmowana inaczej niż przytoczona wyżej. Na przykład Jerzy Śliwowski na pierwszy plan wysuwa indywidualizację zakładów karnych, a cel indywidualizacji sprowadza do optymalnego dopasowania typu zakładu karnego do indywidualności skazanego. P. Wierzbicki, *Indywidualizacja penitencjarna w Polsce*, Warszawa 1976, s. 9 nn.

³ Z. Hołda, [w:] Z. Hołda, K. Postulski, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Gdańsk 2005, s. 384.

⁴ G.B. Szczygieł, *Spoleczna readaptacja skazanych w polskim systemie penitencjarnym*, Białystok 2002, s. 114.

⁵ T. Szymanowski, [w:] T. Szymanowski, Z. Świda, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz. Ustawy dodatkowe. Akty wykonawcze*, Warszawa 1998, s. 218.

Tabela. Skazani i ukarani według systemu wykonywania kary ogółem

System Lata	Zwykły		Programowany		Terapeutyczny		Ogółem
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
2001	18 116	32	33 743	59	5034	9	56 893
2002	20 193	34	36 639	62	2734	5	59 566
2003	24 324	40	33 607	55	3108	5	61 039
2004	28 918	44	32 980	50	3414	5	65 312
2005	31 999	46	33 903	49	3636	5	69 538
2006	34 309	46	36 096	49	3826	5	74 231
2007	35 591	47	36 688	48	4055	5	76 334
2008	34 146	46	35 937	48	4143	6	74 226
2009	34 555	46	35 778	48	4210	6	74 543

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Centralnego Zarządu Służby Więziennej www.sw.gov.pl. Stan na 6 października 2010 roku.

Liczbę osób odbywających karę pozbawienia wolności w systemie programowanego oddziaływania w latach 2001–2009 przedstawia tabela. Na jej podstawie, w badanym okresie, możemy stwierdzić początkowy wzrost liczby skazanych odbywających karę w tym systemie, a następnie spadek i stabilizację.

W ostatnich latach liczba osadzonych w systemie programowanego oddziaływania oscyluje w granicach 48%. Dlatego też bez wątpienia można stwierdzić, że stworzenie programów dla tak dużej liczby skazanych odbywających karę w tym systemie jest niezwykle trudnym zadaniem. Jest to duże wyzwanie dla organów penitencjarnych, które tworzą programy będące istotą tego systemu. Znaczna liczba osadzonych w tym systemie jest dowodem na to, że system ten, mimo że wcześniej nie był znany ustawodawstwu polskiemu, ma powodzenie wśród skazanych i personelu więziennego. Ma on ogromny wpływ na realizowanie celów wykonywania kary pozbawienia wolności określonych w k.k.w.

Cechą charakterystyczną systemu programowanego oddziaływania jest z jednej strony aktywna praca wychowawców, zmierzająca do przebudowy osobowości podopiecznego, a z drugiej równie aktywny współudział skazanego w opracowaniu i realizacji indywidualnego programu

oddziaływania. Określa się w nim, na podstawie diagnozy, metody i środki najbardziej właściwe z punktu widzenia potrzeb wychowawczych skazanego⁶.

Z propozycją stosowania odpowiedniego programu z reguły występuje administracja, która dzięki badaniom osobopoznawczym oraz przeprowadzonej diagnozie, powinna mieć dostateczne rozpoznanie potrzeb skazanego oraz jego cech i właściwości. Jednocześnie nie ma żadnych przeszkód, aby stroną równie aktywną był skazany, który może przedstawić swoje problemy i proponować sposoby ich rozwiązywania w ramach indywidualnego programu oddziaływania⁷.

Indywidualny program oddziaływania zawiera w sobie treści, o których mówi art. 95 § 2 k.k.w. Wskazany przepis ogólnie formułuje wartość tego programu: rodzaje zatrudnienia i nauczania skazanego; kontakty z rodziną i innymi osobami bliskimi; wykorzystywanie czasu wolnego; możliwość wywiązywania się z ciążących na skazanym obowiązków; inne przedsięwzięcia niezbędne do przygotowania skazanego do powrotu do społeczeństwa. Należy zauważyć, że we wspomnianym przepisie używa się sformułowania: „w programach oddziaływania ustala się zwłaszcza”, co pozwala stwierdzić, iż katalog środków oddziaływania nie jest zamknięty.

Również rozporządzenie w sprawie sposobu prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych⁸ w § 14 ust. 3 wskazuje na elementy, które powinien zawierać indywidualny program oddziaływania, a więc: zakres prowadzonych oddziaływań; cele oddziaływań możliwe do realizacji w warunkach zakładu oraz wynikające z nich szczegółowe zadania nałożone na skazanego, wraz z terminami ich realizacji; kryteria wywiązywania się z zadań określonych w indywidualnym programie oddziaływania.

W zakresie zatrudnienia należy uwzględnić potrzebę kształtowania nawyku pracy, jeżeli skazany dotąd nie pracował zarobkowo albo

⁶ M. Bramska, M. Kiryluk, *Realizacja systemu programowanego oddziaływania w toku wykonywania kary pozbawienia wolności*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2002, nr 3, s. 33.

⁷ T. Szymanowski, *op. cit.*, s. 219.

⁸ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 2003 roku w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. Nr 151, poz. 1469.

pracował niesystematycznie. Należy umożliwić również spożytkowanie posiadanych przez skazanego kwalifikacji i umiejętności. Zakres nauczania powinien obejmować posiadane wykształcenie i potrzebę jego uzupełnienia, doskonalenie zawodowe, kontynuowanie nauki podjętej przed osadzeniem w zakładzie karnym. Ustalenie kontaktów z rodziną i osobami bliskimi wymaga określenia miejsca odbywania kary, które ułatwia kontakty oraz zezwoleń na udział w zajęciach kulturalno-oświatowych i sportowych poza zakładem karnym. W zakresie zobowiązań materialnych określa się wywiązywanie się z obowiązku łóżenia na utrzymanie rodziny, zapłacenia grzywny, kosztów postępowania, zasądzonych roszczeń oraz na przykład spłacania rat, pożyczek. W zakresie przygotowania do wyjścia na wolność należy ułatwić kontakt z kuratorem sądowym, pomóc w znalezieniu pracy czy miejsca zamieszkania⁹.

Procedurę ustalania indywidualnego programu oddziaływania reguluje rozporządzenie w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych, które w § 14 ust. 6 stanowi, że indywidualny program oddziaływania penitencjarnego opracowuje się niezwłocznie, nie później jednak niż w terminie 30 dni od osadzenia skazanego w zakładzie karnym. Można dyskutować o tym, czy termin ten jest wystarczająco długi do zebrania odpowiednich materiałów, które są podstawą przygotowania indywidualnego programu. Nie można również pominąć zaleceń ujętych w zarządzeniu w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych¹⁰.

Procedura przygotowania indywidualnego programu oddziaływania składa się z kilku etapów. Pierwszą czynnością jest zebranie informacji, które dotyczą skazanego. Niewątpliwie ważne są tutaj wyniki badań osobopoznawczych oraz analiza treści zapisów z rozmów przeprowadzonych ze skazanym oraz innych notatek dotyczących jego osoby (§ 14 ust. 1 rozporządzenia w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych).

⁹ S. Paweła, *Kodeks karny wykonawczy. Praktyczny komentarz*, Warszawa 1999, s. 265–266.

¹⁰ Zarządzenie nr 2/04 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych z dnia 24 lutego 2004 roku.

Badania osobopoznawcze prowadzone w zakładach karnych odgrywają bardzo ważną rolę w procesie prawidłowej klasyfikacji skazanych oraz ustalenia odpowiednich dla nich metod i środków oddziaływania wychowawczego w okresie odbywania przez nich kary pozbawienia wolności¹¹. Za potrzebą zbierania jak najpełniejszych danych o osobie sprawcy przestępstwa przemawiają wyniki dotychczasowych badań nad problematyką recydywy wielokrotnej. Pełne dane dotyczące zarówno sytuacji sprzyjających popełnianiu przestępstw, jak i motywów działania sprawców, ich przeżyć psychicznych, mogą przyczynić się do ustalenia przyczyn przestępczości i podjęcia odpowiednich środków zapobiegawczych. Znaczenie danych o osobie sprawcy przestępstwa omówił Leon Tyszkiewicz w swojej pracy *Badania osobopoznawcze w prawie karnym* (Warszawa 1975). Autor podzielił wiadomości dotyczące sprawcy na dwie kategorie: podstawowe oraz rozszerzone. Do danych podstawowych zaliczył między innymi istotne dane osobowe, warunki mieszkaniowe, sytuację materialną sprawcy i jego rodziny, informacje o pracy, współżyciu ze środowiskiem, zainteresowania oraz osiągnięcia. Do zakresu danych rozszerzonych wchodziły informacje dotyczące cech psychicznych sprawcy, przebytych chorób, przyswajania wiedzy i postępów w nauce¹².

Częścią badań osobopoznawczych są badania psychologiczne i psychiatryczne¹³. Badania psychologiczne polegają w szczególności na poznawaniu osobowości człowieka. Natomiast badania psychiatryczne zmierzają do zdiagnozowania ewentualnych zaburzeń psychicznych. Potrzebę przeprowadzenia badań psychologicznych i psychiatrycznych ocenia dyrektor zakładu karnego, który również może podejmować stosowne decyzje, biorąc pod uwagę dostępne badania osobopoznawcze oraz inne okoliczności. Badania te przeprowadzane są za zgodą skazanego, która musi być wyrażona w sposób wyraźny i swobodny w formie pisemnej. Zarządzenie badań bez zgody skazanego jest wyjątkiem od zasady, ponieważ, aby owe badania przyniosły oczekiwane rezultaty, muszą być przeprowadzane ze współ-

¹¹ S. Walczak, *Prawo penitencjarne*, Warszawa 1972, s. 277–278.

¹² W. Romańczuk, *Portret przestępcy*, „Gazeta Penitencjarna” 1981, nr 5–6, s. 6.

¹³ Szerzej na ten temat A. Kwieciński, *Prawne podstawy organizacji badań psychologicznych i psychiatrycznych skazanych w toku wykonywania kary pozbawienia wolności*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 23, Wrocław 2008, s. 138 nn.

udziałem skazanego. W razie braku zgody skazanego dyrektor jednostki penitencjarnej musi wystąpić z wnioskiem do sędziego penitencjarnego o zarządzenie przeprowadzenia takich badań. Zarządzenie takie podlega zaskarżeniu przez skazanego do sądu penitencjarnego na podstawie art. 7 k.k.w. z powodu niezgodności z prawem. Należy zauważyć, że w wypadku zarządzenia o przeprowadzeniu tych badań, po stronie skazanego rodzi się obowiązek określony w art. 116 § 1 pkt 3 k.k.w., zgodnie z którym skazany ma obowiązek udzielania osobom prowadzącym badania informacji o stanie zdrowia, przebytych chorobach i urazach, warunkach, w jakich się wychowywał, oraz wykonywania zleconych przez psychiatrę lub psychologa czynności niezbędnych na potrzeby badania. Badania psychologiczne i psychiatryczne mają charakter badań szczegółowych diagnozujących, które mają w praktyce ogromne znaczenie¹⁴.

Kolejnym etapem opracowywania indywidualnego programu oddziaływań jest przygotowanie diagnozy, która zawiera: opis i wyjaśnienie przyczyn nieprzestrzegania przez skazanego norm prawnych lub niedostosowania społecznego; opis funkcjonowania skazanego w kontaktach społecznych; opis podstawowych problemów skazanego (§ 14 ust. 2 rozporządzenia w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych).

Ostatni etap to zapoznanie skazanego z treścią diagnozy. Wychowawca informuje o sposobie i terminie opracowania indywidualnego programu oddziaływania, aby uzyskać zgodę na współudział w tworzeniu tego programu, a następnie jego wykonaniu. Tylko w wypadku skazanego młodocianego zgoda ta nie jest wymagana. Jeżeli młodociany nie wyraża zgody na opracowanie indywidualnego programu oddziaływania, to wychowawca sporządza go bez jego udziału.

Regulamin organizacyjno-porządkowy wykonywania kary pozbawienia wolności w § 47 ust. 1¹⁵ mówi, że w celu stworzenia warunków sprzyjających indywidualnemu postępowaniu ze skazanym, informuje się go o obowiązkach i uprawnieniach wynikających z wykonywania in-

¹⁴ Z. Hołda, [w:] Z. Hołda, K. Postulski, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, s. 350.

¹⁵ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 sierpnia 2003 roku w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. z 2003 r. Nr 152, poz. 1493.

dywidualnego programu oddziaływania. Oddziaływanie resocjalizacyjne ma szansę powodzenia tylko wtedy, gdy skazany będzie współpracować z wychowawcą. Dlatego tak ważne jest informowanie go o jego obowiązkach, uprawnieniach oraz innych konsekwencjach wykonywania lub niewykonywania indywidualnego programu oddziaływania.

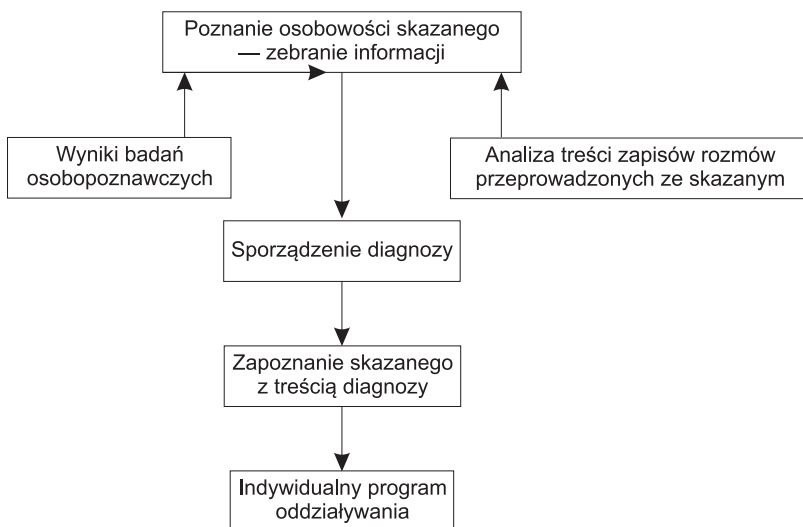
Na tym etapie kończy się techniczna strona opracowywania indywidualnych programów oddziaływań, w której największa aktywność spoczywa na wychowawcach, współdziałających ze skazanymi. Następnie komisja penitencjarna faktycznie zatwierdza te programy. Poniższy schemat ilustruje w uproszczony sposób procedurę ustalania indywidualnych programów oddziaływań na podstawie omówionych wcześniej etapów tworzenia indywidualnego programu oddziaływania.

Indywidualne programy oddziaływania są ustalane przez komisję penitencjarną (art. 76 § 1 pkt 3 k.k.w. oraz § 14 rozporządzenia w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych). To ustalenie polega na zatwierdzeniu przez komisję opracowanych przy współudziale skazanego wcześniej przygotowanych propozycji. Aczkolwiek § 14 ust. 1 rozporządzenia w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych wskazuje na wychowawcę jako osobę, która opracowuje indywidualny program oddziaływania. Jednak w co bardziej skomplikowanych sytuacjach komisja penitencjarna powinna uczestniczyć w przygotowaniu tego programu.

Zakres oddziaływań ujętych w programie zależy od wyników badań osobopoznawczych oraz diagnozy. Określone zatem w art. 95 § 2 k.k.w. środki oddziaływania nie będą uwzględniane wobec wszystkich skazanych. W praktyce w indywidualnych programach wymienia się zazwyczaj: kontakt z rodziną i osobami najbliższymi, formy spędzania czasu wolnego, zatrudnienie, nauczanie, a także leczenie odwykowe, profilaktykę uzależnień czy zobowiązania finansowe. Określenie zakresu prowadzonych oddziaływań to pierwszy etap tworzenia indywidualnego programu oddziaływania. W następnej kolejności należy określić cel tych oddziaływań oraz zakres zadań do wykonania wraz z ich terminami¹⁶.

Ważną kwestią dotyczącą indywidualnych programów oddziaływań są terminy realizacji zadań ujętych w tych programach. O terminach

¹⁶ A. Nawój, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie programowane-oddziaływania*, Łódź 2007, s. 229–233.

Źródło: opracowanie własne.

powinien pamiętać zarówno wychowawca, jak i skazany. Terminowość jest ważna, albowiem jest ona przedmiotem oceny wykonywania indywidualnych programów oddziaływań. Jednocześnie skazany powinien o nich pamiętać, aby móc rozliczyć się z realizacji nałożonych na niego zadań¹⁷.

Ustalając treść indywidualnych programów oddziaływań, należy pamiętać, aby to program był dostosowany do skazanego, a nie skazany do programu. Każdy program powinien być dostosowany do swoich odbiorców. Niestety, w praktyce jest to bardzo trudne do zrealizowania¹⁸.

Indywidualny program oddziaływań nie jest ustalany na cały okres odbywania kary. Nie jest to ani możliwe, ani celowe. Sytuacja skazanego może ulegać zmianom, dlatego może on wcześniej zrealizować zadania wynikające z programu bądź pewnych zadań wykonać nie będzie mógł. Wówczas niezbędna będzie weryfikacja programu. Ustawo-

¹⁷ *Ibidem*, s. 238.

¹⁸ A. Majcherczyk, *Programy resocjalizacji skazanych — głos w dyskusji o stanie i perspektywach więziennictwa*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2006, nr 52–53, s. 21.

dawca nie sprecyzował trybu dokonywania zmian w programie, wskazał jedynie, że komisja penitencjarna dokonuje weryfikacji. Weryfikacja również powinna być dokonywana z udziałem skazanego (jeżeli przewidziano udział skazanego w ustalaniu indywidualnego programu oddziaływania, to wszelkie zmiany w programie powinny być dokonywane również z jego udziałem). Komisja penitencjarna informuje skazanego o proponowanych zmianach oraz ich przyczynach. Powinna ona również wysłuchać skazanego. W przeciwnym wypadku, gdy dokonywanie zmian odbywa się bez przedstawienia ich skazanemu i wysłuchania jego opinii, świadczyć to może o przedmiotowym traktowaniu skazanego¹⁹.

Założenia prakseologiczne wymuszają wręcz potrzebę stałej weryfikacji indywidualnych programów oddziaływań. Realizując ten postulat, ustawodawca przewiduje, że komisja penitencjarna dokonuje ich oceny (art. 76 § 1 pkt 3 k.k.w.). Należy zaznaczyć, że jest to obowiązek komisji penitencjarnej, który wynika z art. 95 § 3 k.k.w. Komisja dokonuje oceny po wysłuchaniu skazanego i w jego obecności (§ 85 regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności). Ocena nie jest decyzją i nie może być zaskarżona w trybie art. 7 k.k.w. oraz nie podlega kontroli sędziego penitencjarnego w trybie art. 34 § 1 k.k.w.²⁰

Kodeks nie określa terminów, w jakich komisja penitencjarna ma dokonywać ocen realizacji programów oraz ich weryfikacji. Należy wnioskować, że czynności tych może ona dokonać w każdym czasie, w zależności od potrzeb, nie rzadziej jednak niż co 6 miesięcy w ramach okresowych ocen postępów skazanego w resocjalizacji²¹.

Cel, dla którego dokonuje się tych ocen, to sprawdzenie, w jakim stopniu programy są realizowane przez skazanych oraz czy nie wymagają modyfikacji. Podczas dokonywania oceny wychowawca porównuje zachowania skazanego z ustalonymi wskaźnikami, bierze pod uwagę zadania wykonane przez skazanego oraz zadania zawarte w programie. Jeśli jest potrzeba, to program ulega modyfikacji przy udziale skazanego. Wychowawca zapoznaje skazanego z propozycjami zmian w indywidu-

¹⁹ G.B. Szczygieł, *op. cit.*, s. 112–113.

²⁰ *Ibidem*, s. 113.

²¹ S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 410–411.

alnym programie, jeśli ustalenia zawarte w projekcie oceny postępów skazanego w resocjalizacji wskazują na taką potrzebę²².

Podsumowując przedstawione w niniejszym opracowaniu rozważania, warto zauważyć, że indywidualne programy oddziaływań stwarzają obecnie możliwość pełnej realizacji celów wykonywania kary pozbawienia wolności określonych w art. 67 k.k.w. Przemawiają za tym zaprezentowane problemy związane z treścią oraz procedurą opracowywania i weryfikacji indywidualnych programów. Rozwiązania te uwzględniają bowiem aktualną wiedzę ze sfery pedagogiki, psychologii i socjologii. Ich realizacja stanowi jednak ogromnie trudne wyzwanie dla administracji jednostek penitencjarnych. Wymagają one zespolenia w ramach aparatu więziennego wielu działań organizacyjnych i technicznych oraz właściwego merytorycznego przygotowania personelu więziennego, który jest bezpośrednio odpowiedzialny za skuteczność realizowanych oddziaływań w zakresie społecznej readaptacji skazanych.

²² A. Nawój, *op. cit.*, s. 109.